

Mater Sapientia

*De mystagogische functie van het moederschap van God en het geestelijke
moederschap bij Augustinus*

Mater Sapientia

The Mystagogical Function of the Motherhood of God and the Spiritual
Motherhood by Augustine

with a summary in English

PROEFSCHRIFT

Ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de rector magnificus, prof. dr. G.J. van der Zwaan,
ingevolge het besluit van het college voor promoties in het openbaar te
verdedigen op donderdag 4 juni 2015 des middags te 16.15 uur

door

Catharina Helena Maria Bouwman

geboren op 2 april 1957 te Elden in de gemeente Elst

Promotoren:

Prof. dr. A.J.A.C.M. Korte (Universiteit Utrecht)

Prof. dr. P.J.A. Nissen (Radboud Universiteit Nijmegen)

Manuscriptcommissie:

Prof. dr. A. Berlis (Universiteit Bern)

Prof. dr. P.J.J. van Geest (Tilburg University)

Prof. dr. J.F. Goud (Universiteit Utrecht)

Prof. dr. F.A. Maas ((Radboud Universiteit Nijmegen)

Prof. dr. K.F.L. Pollmann (Universiteit Kent, Canterbury; Universiteit van Arhus, Denemarken; Universiteit van Stellenbosch, Zuid-Afrika)

Dit proefschrift werd (mede) mogelijk gemaakt met financiële steun van:

Hermanusfonds

L.J. Maria Stichting

Stichting Oudchristelijke Studiën

Stichting Sormani Fonds

Dr. M. van Wichenstichting

Luthers Diaconessenhuis Fonds

Ursulinen van Bergen

Zusters van de Voorzienigheid

Kanunnikessen van het Heilig Graf

Orde der Augustijnen

VOORWOORD

Tijdens de *mystieke week* over Augustinus in Nijmegen in 1995 ontspan er zich tussen de Augustinuskenner Tarsicius Jan van Bavel (1923-2007) en mij een gesprek. Aanleiding was zijn opmerking over een moederlijk beeld van God in de werken van Augustinus. Ik vertelde hem dat ik een wetenschappelijk onderzoek had gedaan naar het goddelijke moederschap in de werken van Johannes van het Kruis en dat ik daarbij verschillende keren gestoten was op teksten van Augustinus waaraan Johannes refereerde.

Van Bavel reageerde enthousiast en vertelde dat er bij Augustinus vele teksten te vinden zijn waarin moederbeelden van God voorkomen. Toen ik Van Bavel enkele jaren na deze ontmoeting opnieuw sprak, vertelde hij over zijn publicatie met een inventarisatie van vele teksten over het goddelijke moederschap bij Augustinus. 'Daarin staat alles wat ik erover weet,' zei hij en hij spoorde mij aan deze thematiek op te pakken voor een wetenschappelijk onderzoek. Het leek hem belangrijk dat een vrouwelijke theologe deze thematiek bij Augustinus zou bestuderen, want 'een vrouw staat nu eenmaal dichterbij het moederschap dan een man.' Zijn advies heb ik opgevolgd en voor u ligt het resultaat van mijn onderzoek.

In de tijd die we achter ons hebben – en die op dit punt een eeuwenlange voor-geschiedenis heeft – heeft een mannelijk godsbeeld de christelijke religieuze beleving gedomineerd. Maar kennelijk wringt daar iets. De tijdgeest waarin wij nu leven blijkt heel gevoelig voor het thema van het goddelijke moederschap. Dit was merkbaar bij de tentoonstellingen *Divine Surprise* die de vrouwelijke kanten van God zichtbaar maakten. Vele belangstellenden hebben deze tentoonstellingen bezocht. Aan de tentoonstelling in het Bijbels Museum heb ik een bijdrage mogen leveren in de vorm van een lezing over Vrouwe Wijsheid in de wijsheidsboeken van Salomo en van Jezus Sirach. Ze is niet alleen onbekend bij veel protestanten maar ook bij katholieken. Laatstgenoemden vereenzelvigen het goddelijke moederschap meestal met Maria en niet met de personificatie van Wijsheid als vrouw en als moeder. Maar deze personificatie is wel aanwezig in de werken van Augustinus (354-430). Hoe en wanneer is zij in de vergetelheid geraakt?

Bij mijn onderzoek hebben mij verschillende mensen bijgestaan, waarvoor ik hen dankbaar ben. Ingrid van Neer, hoofd van de Bibliotheek van het Augustijns Instituut in Eindhoven, maakte mij wegwijs in de werken van Augustinus, zoals de primaire bronnen, de vertalingen van Augustinus' werken, de studies over het leven en de leer van Augustinus, de secundaire literatuur over zijn werken. Deze bronnen, vertalingen en literatuur vond ik ook dichterbij huis. De bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam bevat een uitgebreide collectie over Augustinus. Maaïke van Rossem, vakreferent van religiestudies, maakte mij hiermee bekend. Vele uren heb ik in deze bibliotheek doorgebracht.

Mogelijkheden om de resultaten van mijn onderzoek aan anderen voor te leggen vond ik bij de Nederlandse Onderzoekschool voor Theologie en Religiewetenschappen (*Noster*). Hierbij dank ik de deelnemers van de promotieseminars voor hun kritische lezing en feedback op mijn teksten. Daarbij boden de Kanunnikessen van het Heilig Graf mij kansen om de vruchten van mijn studie en meditatie van Augustinus' teksten te delen met anderen. De bezinningsdagen op Priorij Emmaus in Maarssen over het geestelijke moederschap van Monnica en over Wijsheid die de ziel voedt met haar gaven, vielen in goede aarde.

De thematiek van het moederschap is zo oud als de mensheid. Toch was het niet gemakkelijk om promotoren te vinden die dit onderzoek konden begeleiden. Mijn onderzoek vroeg een combinatie van deskundigheden op het gebied van de spiritualiteitsstudies en genderstudies. Anne-Marie Korte, hoogleraar genderstudies theologie, is goed op de hoogte van de complexiteit van de symboliek van het moederschap bij geestelijke schrijvers uit de Oudheid en de Middeleeuwen. Peter Nissen nam de begeleiding op zich vanuit de spiritualiteitsstudies. Ik dank beiden voor hun begeleiding en betrokkenheid, hun aanwijzingen en aansporingen. Dankzij hun vertrouwen heb ik mijn proefschrift tot een goed einde kunnen brengen.

Ik bedank ook degenen die mij geholpen hebben met het vertalen vanuit het Latijn, het Grieks en het Hebreeuws: Peter Commandeur die vertrouwd is met de Latijnse teksten van Augustinus, de classica Mieke Kock Rademakers, en Martin Koster die de Hebreeuwse taal goed kent. Daarbij hebben Jan Hoving en Cor Rademaker ieder hun bijdrage geleverd. Met deze ondersteuning heb ik de teksten grondig kunnen bestuderen.

Dankwoorden ben ik daarnaast verschuldigd aan degenen die mijn teksten gecorrigeerd hebben. Allereerst richt ik dankwoorden tot mijn buurvrouw Sabine de Bruijn die van harte bereid was alle teksten grondig te corrigeren. Maar ook Eric Pool en Hans Wilbrink dank ik voor de kritische lezing van mijn teksten. Mariette van Beusekom en Gerrit Gort hielpen mij met de opmaak van de teksten van mijn proefschrift. Tenslotte bedank ik Felix van de Laar die nog een laatste intensieve eindredactie van de hele tekst deed.

Mijn onderzoek heb ik gedaan als buitenpromovenda. Het is inmiddels een bekend verhaal: een proefschrift schrijven is een eenzaam avontuur maar ook een zware klus, zeker als je het naast je werk doet. Het laatste jaar kon ik me vrij maken van mijn werk om me volledig aan deze studie te wijden, en dat is mijn onderzoek zeker ten goede gekomen.

Toch was het werken aan mijn onderzoek ook een weg van dulden. In de Nederlandse augustijnse kringen is het een absolute noviteit dat een vrouwelijke theologe een proefschrift schrijft over Augustinus en dan nog wel over een moederlijk thema uit zijn werken. Soms proefde ik een onbekendheid met deze thematiek.

Het voorwoord dat de lezer van mijn proefschrift als eerste leest, bevat de laatste woorden die ik als schrijfster op papier zet. Het is meteen het begin van het loslaten van de teksten van Augustinus waarin ik gedurende de afgelopen jaren heb 'gewoond'. Teksten van Augustinus zijn nu eenmaal niet alleen een object van studie, maar ze zijn ook met mij meegereisd op mijn geestelijke weg en daarop toonden ze aan mij hun betekenis en innerlijke kracht. In die zin ben ik er een rijker mens van geworden.

Tenslotte dank ik iedereen die mij de afgelopen jaren onvoorwaardelijk ondersteund heeft: mijn familie, vrienden en vriendinnen die betrokken bleven ondanks de lange weg van het proefschrift, mijn buurvrouwen op het Begijnhof, mijn collega's uit de (voormalige) dienstverlening van het bisdom Utrecht en uit de kring van identiteitsbegeleiders, mijn collega's uit de redactie van Herademing en het bestuur van de Stichting Oecumenische Spiritualiteit; mijn collega's geestelijk begeleiders uit de beroepsvereniging Gaandeweg en de leidinggevenden aan bibliodrama en meditatieve dans. Tenslotte dank ik de leden van de verschillende leeskringen voor de samenkomsten rond teksten van geestelijke schrijvers uit de spirituele traditie van het christendom. De gezamenlijke lezing van teksten van Augustinus vormden een oase van rust.

Amsterdam, april 2015

ONDERZOEKSMOTIVATIE

Mijn belangstelling voor de onderwerpen moederschap van God en geestelijk moederschap zijn gewekt door belangrijke ervaringen op mijn geestelijke weg. Deze ervaringen raken aan mystagogie: inwijding in het geheim van God en de opname in de gemeenschap van de kerk.¹ Ze vormen de achtergrond van deze studie.

Mijn belangstelling voor het moederschap van God

Mijn interesse voor het moederschap van God is gewekt door ervaring, of beter gezegd: een intense, openbarende ervaring die me overkwam in het eerste jaar van mijn studie theologie waarin de werkelijkheid van God aan mij zich manifesteerde als een helder en zuiver licht in de hoogste intentionaliteit. Ik kwam in contact met de Grond waarin alle dingen besloten liggen en waaruit ik opnieuw werd geboren. Deze ervaring bracht mij in contact met een voedzame ruimte waarin mijn verlangen kon ontkiemen.² Achteraf heb ik deze openbarende ervaring in moederlijke beelden beschreven.

Toentertijd kon ik deze ingrijpende ervaring maar met weinig mensen delen. In de jaren tachtig was het klimaat op de theologische opleidingen meer gericht op cognitieve kennis over God dan op ervaringsmatige kennis van God. Vrouwenstudies theologie gingen over de positie van vrouwen in de theologie en in de kerk en niet over de moederlijke aspecten van God. Toch bood de studie theologie mij wel de ruimte om mij bezig te houden met de mystici uit de christelijke traditie. Ik ontdekte dat zij hun omgang met God tot uitdrukking brengen in taal en beelden van het moederschap. Hildegard van Bingen (1098-1179) spreekt in een visioen over Gods moederliefde die uitstroomt naar mensen en die hen in contact brengt met de scheppingsrelatie van God met de mens. Dit mysterie duidt zij aan

1 De huidige betekenis van geheim wijst op wat voor anderen verborgen gehouden wordt. Deze betekenis sluit niet aan op de geheimen waarop mystagogie betrekking heeft. In 5.1.5 ga ik nader in op het begrip mystagogie (zie 5.1.5).

2 Over deze ervaring heb ik geschreven in: *Bidden is God ontmoeten*. In: A. Fafië en P. Renes, *Mantel van gebed, ervaringen met bidden*, Zoetermeer 1995, 100-109.

als de kostbaarste parel. De studie over deze thematiek in haar werken maakte mij opmerkzaam op de moederlijke aspecten van God.³

Tijdens mijn onderzoeksparticipatie aan het project *Mystieke theologie als ordening van het verlangen* wees Otger Steggink (1925-2008), de voormalige hoogleraar spiritualiteit en directeur van het Titus Brandsma Instituut in Nijmegen, mij op de moederbeelden van God in de werken van Johannes van het Kruis (1542-1591). Aan de hand van de metafoor ‘spenen’ beschrijft Johannes van het Kruis de verschillende fasen van de opgang van de ziel naar God. Geroepen tot zelfstandigheid vindt de ziel haar weg naar een intense verbondenheid met God, waarbij God zelf zeer pedagogisch de mens bij dat zoeken begeleidt en tegemoet treedt. Steggink spoorde mij aan daarnaar onderzoek te doen hetgeen resulteerde in de doctoraalscriptie: *Gespeend tot aan de dood voorbij*.⁴

Steggink stimuleerde mij deze thematiek nader te bestuderen in een promotieonderzoek. Johannes van het Kruis bleek wat betreft het goddelijke moederschap sterk door Augustinus te zijn beïnvloed. Bij de bestudering van de werken van Augustinus – niet de eerste aan wie ik dacht als onderwerp voor een promotieonderzoek – stootte ik op een rijkdom aan teksten met moederlijke aspecten van God en op een wijsheidstraditie uit het vroege christendom waarin Jezus de gezant is van “vrouw Wijsheid”. De theologen Schüssler Fiorenza en Schoonenberg hebben in de afgelopen decennia op deze traditie in het vroege christendom gewezen.⁵ De wortels van deze traditie liggen in de joodse wijsheidsliteratuur die opgenomen is in de katholieke Bijbel. In hoeverre biedt deze wijsheidstraditie aanknopingspunten voor het moederschap van God?

Mijn motivatie voor het onderzoek naar het goddelijk moederschap ligt bij de openbarende ervaring waarbij God aan mij gebeurde door zich kenbaar te maken als een Barend en Voedende, maar die mij ook ontwende van deze ervaringen. Deze ervaringen zijn met mij meegegaan en trekken een spoor door mijn leven. Ik heb ze verstaan als mijn roeping die als een intuïtie in mijn leven aanwezig is. Deze intuïtie vraagt om een denkweg.

3 K. Bouwman, Gods eeuwige moederliefde, Over de verhouding van Gods moederliefde tot de goddelijke Triniteit. In: J. Hoving (red.), *Hildegard van Bingen, Spiegel van hemelse geheimen*, Baarn 1998.

4 K. Bouwman, *Gespeend tot aan de dood voorbij, het spenen en het moederbeeld van God in de mystieke werken van Johannes van het Kruis*, Amsterdam 1990.

5 E. Schüssler Fiorenza, *Jesus: Miriam's Child, Sophia's Prophet, Critical Issues in Feminist Christology*, New York 1995. P. Schoonenberg, *De Geest, het Woord en de Zoon, Theologische overdenkingen over Geest-christologie; Logos-christologie en de drieënhedenleer*, Kampen [ect.] 1991.

Mijn interesse voor het geestelijke moederschap

In mijn werk als geestelijk begeleidster werd mijn interesse gewekt voor het geestelijke moederschap. Tijdens mijn pastorale stage bij de Vrouwen van Bethanië begeleidde ik doopleerlingen die opgenomen wilden worden in de katholieke kerk. Bij hen was er verlangen naar God gewekt. Bij de een gebeurde dit tijdens een begrafenisritueel waarbij een overledene werd besprenkeld met wijwater en geëerd met wierook. Bij een ander gebeurde het in een ontmoeting met een levenspartner die van christelijke huize was. Ik besepte dat geloven een gave is en dat ik een ander niet tot geloven kan brengen. Het initiatief ligt bij God. Bij de begeleiding van deze doopleerlingen voedde ik hun verlangen naar God met de middelen van de christelijke spiritualiteit zoals bijbelverhalen, het gebed van het Onze Vader en de geloofsbelijdenis. Door samen een verhaal uit de heilige Schrift te lezen en stil te staan bij wat hem of haar daarin aansprak, kon dit verlangen groeien. Dit verlangen bracht een proces in de doopleerlingen teweeg waarbij zij het oude leven achterlieten en zich een nieuw leven opende. Deze ommekeer werd tot uiting gebracht in woorden en beelden waarbij er betekenis aan kon worden gegeven. Bij deze bijzondere ervaring heb ik me verwonderd afgevraagd: wie ben ik dat ik getuige mag zijn van Gods werk in een ander? Het was alsof ik zelf opnieuw werd verbonden met Christus. Mijn vertrouwen in God die betrokken is op mensen werd door deze begeleiding versterkt: God gebeurde aan de doopleerlingen, maar ook aan mij als begeleider. Deze aanzet vormde een belangrijke bouwsteen voor mijn geestelijk moederschap.

Resumerend. In de ervaringen die ik hier neergeschreven heb onder de noemer van het moederschap van God en het geestelijk moederschap treden symbolische vermogens en handelingen van het moederschap aan het licht. Het is belangrijk dat geestelijke begeleiders deze uitdrukkingen verstaan. De symbolische handelingen en vermogens van het moederschap kunnen ook verwijzen naar een moederlijke houding, stijl, kundigheden en vaardigheden van geestelijke begeleiding.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	V
ONDERZOEKSMOTIVATIE	VIII
ALGEMENE INLEIDING	8
HOOFDSTUK 1	
HET MOEDERSCHAP VAN GOD, HET GEESTELIJKE MOEDERSCHAP EN MYSTAGOGIE: EEN STAND VAN HET ONDERZOEK	11
1.0 Het moederschap van God en het geestelijke moederschap	15
1.1. Het moederschap in onze tijd	16
1.1.1. Biologisch moederschap	16
1.1.2. Geestelijk moederschap en geestelijk vaderschap	18
1.1.3. Sociaal moederschap	18
1.2 Het moederschap in de Bijbel	19
1.2.1 Het moederschap van bijbelse vrouwen	20
1.2.2 Het moederschap van God in de Bijbel	22
1.2.3 Vrouwe Wijsheid en moeder Wijsheid	26
1.2.4 Het moederschap van Jezus	28
1.2.5 Het moederschap van Paulus	30
1.3 De symboliek van het moederschap in het vroege christendom	33
1.4 Het moederschap en <i>gender</i>	36
1.4.1 De symboliek van het moederschap in relatie tot <i>gender</i>	36
1.4.2 De vrouw als beeld van God bij Augustinus	38
1.5 Verkenning naar de samenhang tussen mystagogie en het moederschap	41
1.5.1 Mystagogie in het algemeen	43
1.5.2 Mystagogie in het vroege christendom	44
1.5.3 Mystagogie in de Griekse filosofie	49
1.5.4 Mystagogie bij Augustinus	51
1.5.5 Mystagogie in onze tijd	54
1.5.6 Mystagogie in dit onderzoek	56

1.6	Een stand van het onderzoek naar het moederschap van God en het geestelijke moederschap in de werken van Augustinus	58
1.6.1	Hagiografische benaderingen	59
1.6.2	Psychoanalytische benaderingen	62
1.6.3	Literaire benaderingen	66
1.6.4	Theologische benaderingen	67
1.7	Situering van het onderzoek naar het moederschap van God en het geestelijke moederschap: een voorlopige bepaling	78
1.7.1	Centrale vraagstelling van dit onderzoek	79
1.8	Benadering vanuit de studie spiritualiteit	80
1.8.1	Omschrijvingen en definities van spiritualiteit	80
1.8.2	Het object van deze studie	84
1.8.3	De interdisciplinaire benadering van dit onderzoek	87
1.9	Methodische benadering	89
1.9.1	Historisch onderzoek	89
1.9.2	Hermeneutisch onderzoek	90
1.9.3	Uitvoering van het hermeneutisch onderzoek	93
1.9.4	Systematisch onderzoek naar de symboliek van het Moederschap	95

HOOFDSTUK 2

DE HISTORISCHE EN CULTURELE CONTEXT VAN DE THEMATIEK VAN HET MOEDERSCHAP IN DE WERKEN VAN AUGUSTINUS	101
--	-----

2.1	Het moederschap van Monnica	103
2.1.1	De cultuur van Noord-Afrika	104
2.1.2	Monnica's jeugd	105
2.1.3	Monnica als moeder	107
2.1.4	Monnica en het lot van de levensgezellin van Augustinus	111
2.1.5	Monnica als filosofe	112
2.1.6	Monnica's dood	114
2.2	Het moederschap van Augustinus' levensgezellin voor zijn zoon	115
2.2.1	De levensgezellin van Augustinus	115
2.2.2	De keuze van de levensgezellin voor een celibatair leven	117
2.3	Het moederschap van Continentia bij Augustinus' bekering	119
2.3.1	Eerste ervaring van bekering	119
2.3.2	Tweede ervaring van bekering	121
2.3.3	Doorwerking van de bekeringservaring	122
2.4	Augustinus en het moederschap van de kerk	123
2.4.1	Verantwoordelijkheden	123
2.4.2	Controverse met het manicheïsme	124
2.4.3	Controverse met de donatisten	124
2.4.5	Controverse met Pelagius	126
2.4.6	De dood van Augustinus	126

HOOFDSTUK 3	
ONDERZOEK NAAR HET GEESTELIJKE MOEDERSCHAP VAN MONNICA	129
3.1 Inventarisatie van sporen van het geestelijke moederschap van Monnica in de werken van Augustinus	132
3.1.1 De dialogen van Cassiciacum	132
3.1.2 <i>Confessiones</i>	134
3.1.3 Het object van het onderzoek naar het geestelijke moederschap van Monnica	136
3.1.4 Verantwoording voor de keuze van de sleutelteksten	138
3.1.5 De keuze van teksteenheden	139
3.2 Inleiden in het christelijk leven door te voeden	140
3.2.1 Vertrouwingen van de melk (Conf. 1.6.7)	140
3.2.2 Gevoed met de naam van Christus (Conf. 3.4.8)	148
3.3 Bemiddeling voor de geestelijk dode Augustinus	154
3.3.1 Inwoning: Monnica, een tempel van God (Conf. 2.3.6)	154
3.3.2 Bemiddeling door tranen (Conf. 3.11.19)	159
3.3.3 Bemiddeling door een droom (Conf. 3.11.19)	163
3.3.4 Bemiddeling door offergaven (Conf. 5.7.13)	170
3.3.5 Transformatie van Monnica's beperkte Godsverstaan (Conf. 5.8.15)	177
3.3.6 De wond van Monnica (Conf. 5.9.17)	189
3.4 Baren tot leven in Christus	194
3.4.1 Verlangen naar eeuwig heil (Conf. 1.11.17)	194
3.4.2 De barensnood van Monnica (Conf. 5.9.16)	201
3.4.3 Opstaan uit de geestelijke dood (Conf. 6.1.1)	207
3.5 De voltooiing van het geestelijke moederschap van Monnica	217
3.5.1 Gesprek over het eeuwig leven (Conf. 9.10.23)	218
3.5.2 Aanraking van wijsheid (Conf. 9.10.24)	222
3.5.3 Tot zwijgen komen (Conf. 9.10.25)	227
3.5.4 Het mystagogisch proces in het visioen van Ostia	232
3.6 Conclusies	238
3.6.1 Het geestelijke moederschap van Monnica	239
3.6.2 Zelfreflecties over Monnica van Augustinus	240
3.6.3 De mystagogische functie van Monnica voor Augustinus	241
3.6.4 Het moederschap van God en het geestelijke moederschap van Monnica	243
3.6.5 De mystagogische functie van het geestelijke moederschap van Monnica	244

HOOFDSTUK 4

ONDERZOEK NAAR HET MOEDERSCHAP VAN GOD EN
HET GEESTELIJKE MOEDERSCHAP IN RELATIE TOT AUGUSTINUS 247

4.1	Inventarisatie van de sporen van Gods moederschap en het geestelijke moederschap	250
4.1.1	Uitdrukkingen van het goddelijke en het geestelijke moederschap in de <i>Confessiones</i>	250
4.1.2	Uitdrukkingen van het geestelijke moederschap in andere werken	251
4.1.3	Verantwoording en keuze voor de teksteenheden van dit onderzoek	252
4.1.4	Het object van dit onderzoek	253
4.2	Het moederschap van Continentia (Conf. 8.11.27)	254
4.3	Goddelijke voeding	267
4.3.1	Wijsheid die 'melk' wordt (Conf. 7.18.24)	267
4.3.2	Drinken van Gods 'melk' (Conf. 4.1.1)	275
4.3.3	De kerk als nest van de gelovigen (Conf. 4.16.31)	280
4.4	De moederschoot van God (Conf. 5.2.2)	287
4.5	Conclusies	293
4.5.1	De uitdrukkingen van het moederschap van God en het geestelijke moederschap	294
4.5.2	Inwijding in de genade	296
4.5.3	Het goddelijk moederschap en het geestelijke moederschap van Monnica	297
4.5.4	De mystagogische functie van het moederschap van God in relatie tot Augustinus	298

HOOFDSTUK 5

UITDRUKKINGEN VAN HET MOEDERSCHAP VAN GOD EN HET
GEESTELIJKE MOEDERSCHAP IN RELATIE TOT DE MENS 299

5.1	Inventarisatie van de uitdrukkingen van het goddelijke en het geestelijke moederschap	302
5.1.1	Zoekacties en resultaten	302
5.1.2	Uitdrukkingen van het moederschap van God en het geestelijke moederschap in de genres	305
5.1.3	Observaties van de schematische overzichten	307
5.1.4	Verantwoording van de keuze van teksteenheden	310
5.1.5	Keuze van teksteenheden	311
5.1.6	Het object van dit onderzoek	311
5.2	Uitdrukkingen van het moederschap van God	312
5.2.1	Het moederschap van Wijsheid (Io.eu.tr. 98, 6)	312
5.2.2	Christus als moeder (en.Ps. 130)	327
5.2.3	Het moederschap van het hemelse Jeruzalem (cui. 20, 21)	348

5.3	Sporen van het geestelijke moederschap	357
5.3.1	Het moederschap van Maria (sermo 184)	357
5.3.2	De catecheet als voedster (cat.rud. 15)	366
5.3.3	Afdaling in moederschap (Io.eu.tr. 7, 23)	374
5.4	Conclusies	382
5.4.1	Moeder Wijsheid en Christus als moeder	382
5.4.2	Het 'dragen' door Maria, de kerk en het hemelse Jeruzalem	385
5.4.3	Het 'zogen' en het 'spenen'	385
5.4.4	Het moederschap van Paulus, Deogratias, de verkondigers en van de ingewijde volwassenen	386
5.4.5	De zelfreflecties van Augustinus	387
5.4.6	De mystagogische functie van het goddelijke en het geestelijke moederschap in relatie tot de mens	388

HOOFDSTUK 6

DE MYSTAGOGISCHE FUNCTIES VAN HET MOEDERSCHAP VAN GOD EN HET GEESTELIJKE MOEDERSCHAP: TWEE HEILSWEGEN

391

6.0	Inleiding	393
6.1	De mystagogische functie van het goddelijk moederschap van Wijsheid en Christus	394
6.1.1	De contexten van de symboliek van het zogend moederschap	395
6.1.2	De wijsheidschristologie uitgedrukt in de symboliek van het zogend moederschap	398
6.1.3	De werking van goddelijke voeding	409
6.1.4	Omvorming	415
6.1.5	Het goddelijke moederschap in relatie tot de kerk	421
6.2	De mystagogische functie van het moederschap van Maria	423
6.2.1	Maria als myste	424
6.2.2	Maria als mystagoge	432
6.2.3	Het geestelijke moederschap van Maria en van de kerk	434
6.3	De mystagogische functie van het geestelijke moederschap van de kerk	436
6.3.1	Het moederschap van de kerk als vrucht van Augustinus' Polemieken	437
6.3.2	Het moederschap van de kerk als werkzaam teken	439
6.4	De mystagogische functie van het moederschap van de heilige Schrift	446
6.4.1	De heilige Schrift als teken	447
6.4.2	De heilige Schrift als werkzaam teken	449
6.5	De mystagogische functie van het geestelijke moederschap van Paulus	452
6.5.1	De personificatie van Paulus als moeder en als vader	452
6.5.2	Paulus' opstijgen en afdalen	453
6.5.3	Paulus' identificatie met de geloofsleerlingen	456

6.5.4	De mystagogische functie van de moederlijke handelingen van Paulus	457
6.6	De mystagogische functie van het moederschap van het hemelse Jeruzalem	464
6.6.1	Jeruzalem als hemelse stad en als personificatie	464
6.6.2	De heilsfunctie van het hemels Jeruzalem en Sion	467
6.7	Conclusies	469
6.7.1	Drie vormen	470
6.7.2	De mystagogische functie van het goddelijke en het geestelijke moederschap	473
6.7.3	Wijsheid – genade – incarnatie	473
HOOFDSTUK 7 CONCLUSIES		475
7.1	De resultaten van het onderzoek naar het moederschap van God en het geestelijke moederschap	478
7.1.1	Onderzoeksgegevens in de secundaire literatuur	478
7.1.2	Onderzoeksdata in de primaire bronnen	478
7.2	Resultaten van het spiritualiteitsonderzoek	479
7.2.1	Resultaten van het hermeneutische onderzoek	480
7.2.2	Resultaten van het symboolonderzoek	480
7.2.3	Resultaten van het genderonderzoek	481
7.2.4	Resultaten van het historische onderzoek	483
7.3	Het geestelijke moederschap van Monnica	484
7.3.1	Openbarende ervaringen	484
7.3.2	Bemiddeling van Monnica als geestelijke moeder	485
7.3.3	Geestelijk moederschap versus moederlijke genegenheid	486
7.3.4	Het geestelijke moederschap van Monnica in relatie tot de kerk	486
7.4	Moederschap van God	487
7.4.1	Wijsheidschristologie	487
7.4.2	Inclusieve werkelijkheid van God	489
7.4.3	Het voedende aspect van God	489
7.4.4	Goddelijk moederschap en genade	490
7.5	Het geestelijke moederschap van Maria	491
7.6	Twee heilswegen	492
7.6.1	De heilswegen van Wijsheid en van Maria	493
7.6.2	Goddelijk en geestelijk moederschap in de geschiedenis van de theologie en de kerk	494
7.7	Geestelijk moederschap van Paulus	495
7.8	Moederschap en mystagogie	496
7.8.1	Mystagogische functies van het goddelijke en het geestelijke moederschap	496
7.8.2	Onderscheid tussen de christelijke initiatie en de <i>maieutiek</i>	498
7.9	Eindconclusie: de voedende God	499
7.10	Algemeen besluit	500

SUMMARY	505
LITERATUURLIJST	515
Primaire bronnen van Augustinus	515
Werken van Augustinus in vertaling	516
Edities en vertalingen van werken van schrijvers uit de Oudheid	519
Secundaire literatuur	520
BIJLAGEN	530
Bijlage 1	
Overzicht van sporen van het goddelijke en het geestelijke moederschap in de werken van Augustinus	530
Bijlage 2	
Schematische overzichten van de uitdrukkingen van het goddelijke en het geestelijke moederschap	533
1. Sporen van het moederschap van God	533
2. Sporen van het geestelijke moederschap van personen	534
3. Sporen van het onpersoonlijk goddelijke en het geestelijke Moederschap	536
Bijlage 3	
Afkortingen van de geciteerde werken van Augustinus	539
REGISTER VAN AANGEHAALDE BIJBELTEKSTEN	541

ALGEMENE INLEIDING

Moederschap is zo oud als de mensheid. Vanaf het begin heeft iedere mens een relatie tot de vrouw die hem voortgebracht heeft. Iedere mens is afhankelijk van de moeder die hem zoogt en voedt. Moeders spelen een belangrijke rol aan het begin van het bestaan en zijn nodig om te kunnen leven. Vroegchristelijke schrijvers gebruikten ervaringen uit de moeder-kindrelatie om hun omgang met God te verwoorden, wat we als een hermeneutische activiteit op kunnen vatten. Ze schreven over een zwangere God die hen draagt, over een berende God die hen wedergeboren doet worden, over een voedende God die hen zoogt met melk, over een spenende God die hen ontwent van de geestelijke genoegens. De symboliek van het moederschap vinden we onder meer in het boek *Jesaja* (Jes. 66, 7-13).

Daarnaast gaven diverse vroegchristelijke schrijvers gestalte aan het geestelijke moederschap. Voor de beschrijving van de relatie tussen een geestelijke moeder en een gelovige gebruikten ze de symboliek van het moederschap, zoals ook Paulus (1 Kor. 3, 2; Gal. 4, 19; 1 Tess. 2, 7) en Petrus (1 Petr. 2, 2) dat in hun brieven deden.

Het moederschap van God en het geestelijke moederschap bij Augustinus

Een van de vroegchristelijke schrijvers die moederlijke beelden opvoerde voor gestalten uit de goddelijke werkelijkheid is Augustinus. Tarcisius J. van Bavel inventariseerde teksten in al zijn werken waarin moederlijke aspecten van God voorkomen.¹ Augustinus kende moederlijke genade toe aan goddelijke gestalten zoals Christus, Wijsheid, heilige Geest, maar ook aan personen uit de aardse werkelijkheid die deze genade bemiddelen: Paulus, Mozes en andere verkondigers van het christelijk geloof. Deze genade wordt ook bemiddeld door 'vormen' zoals de kerk, de hemelse stad Jeruzalem, de heilige Schriften.

Monnica, de moeder van Augustinus, speelde een belangrijke rol in zijn leven; zij gaf hem een christelijke opvoeding. In zijn Belijdenissen (*Confessiones*) noemt hij expliciet bepaalde activiteiten van haar biologisch moederschap zoals het

1 T. van Bavel, Maternal Aspects in Salvation History According to Augustine. In: *Augustiniana*, 47 (1997), 250-290.

voeden en het baren, activiteiten die hij met God in verband brengt. Wijzen deze activiteiten ook op haar *geestelijke* moederschap?

In *Confessiones* kent Augustinus ook moederlijke aspecten toe aan God zelf, tot wie hij zich verhoudt als een kind dat Gods melk drinkt. Hij komt thuis in de moederschoot van God waar hij kan uithuilen. De moederlijke God beschrijft hij als een vruchtbare moeder van kinderen die in een huwelijksrelatie verbonden is met haar echtgenoot, de Heer. Deze relatie wijst op een vrouwelijke en een mannelijke personificatie van God. Deze concrete visie van Augustinus op God is overigens uniek in het christendom.

Mijn onderzoek naar het moederschap van God toont een vroegchristelijke wijsheidstraditie die gebaseerd is op het boek *Wijsheid van Jezus Sirach*, die Wijsheid beschreef als een moeder. Deze traditie wijst op een voedende God die met haar gaven met de mensheid in relatie treedt.

Daarnaast drukte Augustinus zijn pastorale taken bij de geestelijke vorming van de geloofsleerlingen in de vroege kerk uit in symbolen van het moederschap die teruggaan op het apostolisch werk van Paulus. Komt daarin Augustinus' geestelijke moederschap aan het licht?

In dit onderzoek noem ik deze moederlijke aspecten "sporen", uitdrukkingen van het goddelijke en het geestelijke moederschap". In tegenstelling tot Van Bavel maak ik een onderscheid tussen gestalten uit de goddelijke werkelijkheid en personen en vormen uit de aardse werkelijkheid. De sporen van het moederschap van God zie ik in gestalten uit de goddelijke werkelijkheid, en de sporen van het geestelijke moederschap vind ik in personen en vormen uit de aardse werkelijkheid. Met een "vorm" bedoel ik een onpersoonlijke gestalte zoals bijvoorbeeld de kerk. Zij kan als geestelijke ruimte een functie hebben bij de vorming van het geloof.

Stand van het onderzoek

In de Augustijnse studies is het moederschap van God en het geestelijke moederschap nauwelijks gethematiseerd. We vinden het niet terug in: *Augustine Through the Ages*, een encyclopedie over de belangrijke thema's uit de geschriften van Augustinus.² Ook niet in het *Augustinus-Lexikon*.³ Zelfs als lemma komt *mater* in deze overzichtswerken niet voor, terwijl het woord in de werken van Augustinus maar liefst meer dan achttienhonderd keer voorkomt, meer dan *fides* (geloof).

Als het over het moederschap bij Augustinus gaat, dan gaat het meestal over zijn moeder Monnica. In de hagiografieën staat haar voorbeeldfunctie voor Augustinus centraal. Sinds de opkomst van de psychoanalyse zijn er over deze moederzoonrelatie veel psychologische studies verricht die het huidige beeld van Augustinus sterk bepalen. Ook in historische biografieën komt de relatie tussen Monnica

2 A. Fitzgerald, *Augustine through the Ages, An Encyclopedia*, Cambridge 1999.

3 C. Mayer u.A. (Hg.), *Augustinus-Lexikon*, Basel 1986 - heden.

en Augustinus aan de orde. Larissa Seelbach verrichtte een wetenschappelijk historisch onderzoek naar de rol van Monnica in het leven van Augustinus en Seelbach noemt ook haar geestelijk moederschap.⁴

Niet alleen binnen de Augustijnse studies komen het goddelijke en het geestelijke moederschap nauwelijks aan de orde, ook in standaardwerken over (christelijke) spiritualiteit en mystiek zoeken we er vergeefs naar: niet in de *Dictionnaire de Spiritualité*, niet in het standaardwerk *Spiritualiteit: Vormen, grondslagen en methoden* van Waaijman dat in verschillende talen vertaald is.⁵

Wel zijn er enige historisch-theologische studies verricht naar het moederschap van God en het geestelijke moederschap, van auteurs die hun inzichten op genderstudies baseren. Onder anderen Barbara Newman en Caroline Walker Bynum vonden veel symbolisch materiaal in de werken van geestelijke schrijvers uit het vroege christendom en de middeleeuwen. Hun bevindingen sluiten aan bij Van Bavel's eerder genoemde inventarisatie naar aspecten van het moederschap van God in de werken van Augustinus.

Vraagstelling

Op welke manier hangen het goddelijke en het geestelijke moederschap samen met mystagogie? Dit is mijn centrale onderzoeksvraag. Hoewel in onze tijd deze moederschappen niet in verband gebracht worden met mystagogie, bestond daartussen in het vroege christendom een bepaalde samenhang. Naar deze samenhang gaat deze studie op zoek.

Mijn vraag is dus, voor de goede orde, niet óf er bij Augustinus sprake is van een moederschap van God en/of een geestelijk moederschap, maar ik wil in kaart brengen welke functie deze moederschappen op spiritueel gebied hebben. Het onderzoek naar deze functie is gericht op mystagogie: de inwijding in de geheimen.

Binnen de traditie van de christelijke spiritualiteit hebben deze geheimen betrekking op het christelijke geloof en op de kerk. Aangezien Augustinus echter ook door het manicheïsme en het neoplatoons gedachtegoed werd beïnvloed, vat ik deze geheimen ruimer op.

Opbouw van deze studie

Deze studie is als volgt opgebouwd. In het eerste hoofdstuk verken ik het moederschap van God en het geestelijke moederschap in de Bijbel, in het vroege christendom en in de werken van Augustinus. Daarin zoek ik naar een samenhang van het moederschap met mystagogie in het vroege christendom, dus ook bij Augustinus. Aan de hand van de hagiografische, psychologische, literaire en theo-

4 L. Seelbach, "Das Weibliche ist ja kein Gebrechen ...", *Die Frau und ihre Gottebenbildlichkeit bei Augustin*, Würzburg 2002.

5 K. Waaijman, *Spiritualiteit: vormen, grondslagen, methoden*, Kampen/Gent 2000.

logische benaderingen geef ik een stand van het onderzoek naar het goddelijke en het geestelijke moederschap bij Augustinus.

Dit hoofdstuk rond ik af met de beschrijving van het object van deze studie dat behandeld wordt vanuit de academische discipline spiritualiteit. Spiritualiteitsstudies benader ik interdisciplinair door het vakgebied genderstudies in te zetten voor het onderzoek naar de symboliek van het moederschap.

De methodische benadering van dit onderzoek is hermeneutisch, omdat ik uitga van teksten waarin sporen van het goddelijke en het geestelijke moederschap te vinden zijn. Daarnaast zet ik elementen in uit het systematisch onderzoek naar de symboliek van het moederschap en uit het historisch onderzoek.

Hoofdstuk twee is een historische benadering van de context van het leven van Augustinus waarin verschillende moederschappen van betekenis waren.

In de hoofdstukken drie, vier en vijf analyseer ik de uitdrukkingen van het goddelijke en het geestelijke moederschap in sleutelteksten van Augustinus. Deze articulaties hebben betrekking op het geestelijke moederschap van Monnica voor Augustinus; ze staan in verband met het moederschap van God in relatie tot Augustinus; ze hebben ook betrekking op het goddelijke en het geestelijke moederschap in relatie tot de mens.

In hoofdstuk zes bestudeer ik meerdere teksten waarin sporen van het goddelijke en het geestelijke moederschap aanwezig zijn. Het doel daarvan is een verdieping vanuit theologische inzichten, waarbij ik in het bijzonder de aandacht vestig op de wijsheidschristologie uit het vroege christendom. Dit onderzoek rond ik af met de conclusies.